

ПРАВАСЛАЎЕ І КАТАЛІЦТВА Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ У КАНЦЫ XIV–СЯРЭДЗІНЕ XVI ст.

А. Р. Дзянісава

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск,
Рэспубліка Беларусь, e.g.denisova2012@gmail.com*

Разглядаюцца розныя аспекты дзейнасці Праваслаўнай Царквы і Каталіцкага Касцёла ў Вялікім Княстве Літоўскім у канцы XIV–сярэдзіне XVI ст. Вызначаюцца структура царкоўных арганізацый, склад духавенства, прававы статус і маёмаснае забеспячэнне духоўных устаноў. Адзначаецца, што статус і сферы дзейнасці Цэркваў узгадняліся ў адпаведнасці з граматамі каралёў і вялікіх князёў, фундатараў і апекуноў, агульназемскімі прывілеямі, Статутамі і пастановамі соймаў Вялікага Княства Літоўскага. Падкрэсліваецца, што важным фактарам, які ўплываў на ўзаемаадносіны паміж свецкім грамадствам і духоўнай іерархіяй, праваслаўнай і каталіцкай, з’яўлялася права патранату. Значныя магчымасці патронаў у адносінах да падапечных духоўных устаноў сталі глебай для злоўжыванняў.

Ключавыя словы: Праваслаўная царква; Каталіцкі касцёл; Вялікае Княства Літоўскае.

ПРАВОСЛАВИЕ И КАТОЛИЧЕСТВО В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ В КОНЦЕ XIV–СЕРЕДИНЕ XVI в.

Е. Г. Денисова

*Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030,
г. Минск, Республика Беларусь, e.g.denisova2012@gmail.com*

Рассматриваются различные аспекты деятельности Православной церкви и Католического костёла в Великом Княжестве Литовском в конце XIV–середине XVI в. Определяются структура церковных организаций, состав духовенства, правовой статус и имущественное обеспечение духовных учреждений. Отмечается, что статус и сферы деятельности Церквей согласовывались в соответствии с грамотами королей и великих князей, фундаторов и опекунов, общеземскими привилегиями, Статутами и постановлениями сеймов Великого Княжества Литовского. Подчеркивается, что важным фактором, влияющим на взаимоотношения между светским обществом и духовной иерархией, православной и католической, являлось право патроната. Значительные возможности патронов в отношении подопечных духовных учреждений стали почвой для злоупотреблений.

Ключевые слова: Православная церковь; Католический костёл; Великое Княжество Литовское.

ORTHODOX AND CATHOLICITY IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE END OF THE 14th – MIDDLE OF THE 16th CENTURY

A. R. Dzianisava

*Belarusian State University, Niezaliežnasci Avenue, 4, 220030, Minsk,
Republic of Belarus, e.g.denisova2012@gmail.com*

Various aspects of the activity of the Orthodox Church and the Catholic Church in the Grand Duchy of Lithuania in the end of the 14th – middle of the 16th century are considered. The structure of church organizations, the composition of the clergy, the legal status and property provision of religious institutions are characterized. It is noted that the status and spheres of activity of the churches were coordinated in accordance with the charters of kings and grand dukes, founders and guardians, common land documents on privileges, Statutes and resolutions of the Seimas of the Grand Duchy of Lithuania. It is emphasized that an important factor influencing the relationship between secular society and the spiritual hierarchy, Orthodox and Catholic, was the right of patronage. The significant capabilities of patrons in relation to the wards of religious institutions have become a ground for abuse.

Keywords: Orthodox Church; Catholic Church; the Grand Duchy of Lithuania.

У канцы XIV–сярэдыне XV ст. працягвалася адміністрацыйна-тэрытарыяльнае афармленне Праваслаўнай царквы ў Вялікім Княстве Літоўскім (далей — ВКЛ). У 1406 г. памёр мітрапаліт Кіеўскі і ўсяе Русі Кіпрыян (Цамблак), які здолеў злучыць пад сваёй духоўнай уладай усе ўсходнеславянскія землі. Вялікі князь Вітаўт (1392–1430) разам з праваслаўным духавенствам прасіў канстанцінопальскага патрыярха зацвердзіць полацкага архіепіскапа Феадосія мітрапалітам у ВКЛ [1, с. 36]. Патрыярх адмовіў і праз два гады пасвяціў у мітрапаліта Кіеўскага і ўсяе Русі маскоўскага стаўленіка Фоція (1408–1431).

Незадаволены дзейнасцю Фоція ў ВКЛ, Вітаўт склікаў сабор праваслаўных іерархаў у 1414 г. Вялікі князь прапанаваў паставіць у дзяржаве асобнага мітрапаліта і адправіў у Канстанцінопаль дэлегацыю на чале з Грыгорыем Цамблакам за благаславеннем. Але канстанцінопальскі патрыярх, не задаволіў просьбу вялікага князя. 15 лістапада 1415 г. у Новагародку па ініцыятыве Вітаўта быў скліканы сабор праваслаўнага духавенства і свецкай эліты, на якім без згоды патрыярха на мітраполію «Кіева и всея Руси» быў пастаўлены Грыгорый І Цамблак (1415–1419) [8, с. 8–9; 10, с. 307–360]. Спачатку мітрапаліцкая кафедра Грыгорыя І знаходзілася ў Кіеве. Пасля 1416 г. ён перанёс яе ў Вільню, а сваёй рэзідэнцыяй зрабіў Новагародак.

Канстанцінопальскі патрыярх Іосіф II і мітрапаліт Фоцій абвясцілі адлучэнне Грыгорыя І Цамблака ад царквы. Але ў ВКЛ ён лічыўся законным

мітрапалітам да самай смерці ў 1419 г. або ў 1420 г. У 20-я гг. XV ст. Кіеўская мітраполія была аб'яднана пад амафорам уладыкі Фоція, які прымірыўся з вялікім князем Вітаўтам.

У 1458 г. кіеўскім мітрапалітам быў прызначаны Грыгорый Балгарын. Яго прэтэнзіі на кананічную ўладу над усёй тэрыторыяй былой Кіеўскай Русі выклікалі рэзкі пратэст з боку Масквы [10, с. 619–626, 645–658]. Агульная мітраполія канчаткова падзялілася на дзве самастойныя: Кіеўская мітраполія ў Вялікім Княстве Літоўскім і Галіцыі з цэнтрам у Новагародку (у 1472 г. мітрапаліт Грыгорый Балгарын атрымаў кананічнае прызнанне канстанцінопальскага патрыярха) і Маскоўскую (афіцыйна названа з 1459 г.).

У канцы XV–пачатку XVI ст. Кіеўская мітраполія складалася з епархій: Кіеўска-Літоўскай, Полацка-Віцебскай, Смаленска-Северскай, Чарнігава-Бранскай, Турава-Пінскай, Уладзімірска-Берасцейскай, Луцка-Астрожскай, Холмска-Бельскай, Перамышльска-Самборскай, Галіцка-Львоўскай. У пачатку XVI ст. у выніку войнаў Смаленска-Северская і Чарнігава-Бранская епархіі адышлі ў склад Маскоўскай дзяржавы. Землі Беларусі ўваходзілі ў склад мітрапаліцкай Кіеўскай, Полацка-Віцебскай, Турава-Пінскай, Уладзімірска-Берасцейскай, Смаленска-Северскай, Чарнігава-Бранскай епархій.

Праваслаўныя епіскапіі былі падзелены на пратапопіі, а драбнейшай епархіяльнай адзінкай з'яўляўся прыход [12, с. 28–29, 31]. У першай палове XVI ст. у Полацку дзейнічалі 22 прыходы, Пінску — 16, Вільні — 12, Берасці — 8, Гродне — 6. Неад'емнай часткай Праваслаўнай царквы з'яўляліся манастыры. У XV–першай палове XVI ст. у ВКЛ існавала больш за 50 праваслаўных манастыроў, з іх 8–10 жаночых [5, с. 498; 9, с. 168].

Праваслаўная царкоўная іерархія складалася з мітрапалітаў, епіскапаў, прыходскіх святароў, манахаў, дыяканаў, дзякаў і іншых царкоўных уряднікаў. Мітрапаліты, якія ў XIV–XV стст. узначальвалі Кіеўскую мітраполію, паходзілі з грэкаў, балгар і рускіх, а з 70-х гг. XV ст. да Люблінскай уніі большасць з іх выбіралася з урадженцаў беларускіх зямель [4, с. 213; 5, с. 497]. Што тычыцца іншага духавенства, то тут удзельная вага мясцовых святароў была значная, асабліва гэта тычылася ніжэйшых пасадаў духоўнай іерархіі. Па сацыяльным статусе праваслаўнае святарства паходзіла з саслоўяў духавенства, баярства-шляхты (часам з магнацкіх родаў) і мяшчанства.

Дзейнасць Праваслаўнай царквы ў ВКЛ рэгламентавалася актамі, якія выходзілі ад імя патрыярхаў, мітрапалітаў і епіскапаў, пастановамі, зацверджанымі на пасяджэннях сабораў духавенства, Кормчымі кнігамі. Статус і сферы дзейнасці Царквы ўзгадняліся ў адпаведнасці з граматамі каралёў і вялікіх князёў, фундатараў і апекуноў, агульназемскімі прывілеямі, Статутамі і пастановамі соймаў ВКЛ.

З канца XV ст. прававы статус Праваслаўнай царквы атрымаў значную юрыдычную падтрымку. У 1499 г. кіеўскі мітрапаліт Іосіф І Балгарынавіч (1498–1501) прадставіў вялікаму князю Аляксандру (1492–1506) «Свиток прав великого князя Ярослава Володимировича», г. зн. царкоўны статут Яраслава Мудрага. Мітрапаліт Іосіф прасіў вялікага князя пацвердзіць палажэнні скрутка Яраслава, што і было зроблена спецыяльным прывілеем ад 20 сакавіка 1499 г. [1, с. 189–192].

Віленскі сабор 1509 г. зацвердзіў прынцыпы незалежнай юрысдыкцыі мітрапаліта і епіскапата. Прывілей Аляксандра праваслаўным іерархам быў паўтораны вялікім князем Жыгімонтам І Старым (1506–1548) у 1511 г. [2, с. 81–83]. Такім чынам, аформіўся эканамічны і судовы імунітэт Праваслаўнай царквы ў ВКЛ, і з пункту гледжання закону яна карысталася тут такой жа самастойнасцю, як і Каталіцкі касцёл.

Складана вызначыць агульныя памеры царкоўнай зямельнай уласнасці ў акрэслены перыяд, таму што большасць захаваных крыніц не дае канкрэтных звестак пра аб'ём уладанняў і сельскагаспадарчых угоддзяў, колькасць залежнага сялянства. Можна толькі адзначыць, што землеўладанне Праваслаўнай царквы пачало складвацца яшчэ да ўзнікнення ВКЛ і ў далейшым пашыралася галоўным чынам за кошт данін праваслаўных князёў, паноў і баярства, некаторых дараваальных актаў з боку вярхоўнай улады.

Нягледзячы на створаную структуру Царквы і значную колькасць вернікаў, Праваслаўю не наканавана было манапольна панаваць у ВКЛ, як гэта было ў Маскоўскай дзяржаве. У гады праўлення Ягайлы (1377–1392) ВКЛ было ахоплена дынастычнай барацьбой. У гэты ж перыяд адчуваўся моцны ціск з боку Тэўтонскага ордэна. Дзеля стабілізацыі ўнутрыпалітычнай сітуацыі і барацьбы з Тэўтонскім ордэнам вялікі князь шукаў саюзніка. Яго намаганні скончыліся падпісаннем Крэўскай уніі з Каралеўствам Польскім у 1385 г.

Згодна з умовамі уніі Ягайла павінен быў прыняць Каталіцтва, перавесці ў гэтую веру сваіх неахрышчаных братоў, сваякоў і суайчыннікаў. 15 лютага 1386 г. у кафедральным саборы Св. Станіслава і Вацлава ў Кракаве адбыўся хрост Ягайлы (у Каталіцтве — Уладзіслаў), яго сваякоў і службоўцаў, а 4 сакавіка 1386 г. прайшла ўрачыстая каранацыя вялікага князя. У 1387 г. польскі кароль і вялікі князь Ягайла з каталіцкім духавенствам накіраваўся ў Літву, дзе ажыццявіў хрышчэнне супляменнікаў — пераважна знаці і баяр з Аўкштайціі.

Каб забяспечыць падтрымку сваёй праграмы, Ягайла зацвердзіў прывілеі, якія пашырылі правы баяр-католікаў, а таксама паспрыялі фарміраванню структуры Каталіцкага касцёла на новаахрышчаных землях. Згодна з прывілеем ад 17 лютага 1387 г. у ВКЛ засноўвалася біскупства з кафедрай

у Вільні пры касцёле святых Станіслава і Уладзіслава. Біскупству былі нададзены зямельныя ўладанні, якія атрымалі поўны фінансавы і судовы імунітэт. 22 лютага 1387 г. Ягайла дараваў аналагічныя правы ўсім новаўтвораным касцёлам.

У сакавіку 1388 г. папа Урбан VI зацвердзіў булу, якая дазваляла заснаваць новае біскупства з кафедрой у Вільні. Була вызначала кандыдата на пасаду першага віленскага біскупа — сярэцкага (малдаўскага) біскупа Андрэя. Першапачаткова Віленскае біскупства (дыяцэзія) падначальвалася непасрэдна Рыму, пазней яно стала суфраганіяй Гнезненскага арцыбіскупства Каралеўства Польскага [6, с. 229–230]. Унутраная структура дыяцэзіі складалася з дэканатаў і парафій. Тэрытарыяльна яна ўключала амаль усе парафіі Беларусі і Усходняй Літвы (за выключэннем парафій Берасцейскага ваяводства). Акрамя Віленскага, у ВКЛ дзейнічалі Кіеўскае, Жамойцкае і Луцкае біскупствы. У апошнюю дыяцэзію ўваходзіла частка паўднёва-заходняй Берасцейшчыны.

У часы панавання Ягайлы і Вітаўта ў ВКЛ пачала фарміравацца сетка каталіцкіх парафій і касцёлаў. Да 1430 г. у Віленскім біскупстве было заснавана 27 парафіяльных касцёлаў, з іх 12 размяшчаліся на Беларусі. Да сярэдзіны XVI ст. на тэрыторыі Віленскага біскупства было створана 259 парафіяльных адзінак.

Адначасова з фарміраваннем адміністрацыйна-тэрытарыяльнай структуры Каталіцкага касцёла ў ВКЛ ўзніклі цэнтральныя і мясцовыя органы — капітулы, сіноды, біскупскія курыі. Для вырашэння істотных пытанняў біскупы склікалі сіноды, у якіх удзельнічала духавенства дыяцэзіі. Першы вядомы сінод у Вільні, звестак аб якім амаль не захавалася, адбыўся ў 1520 г. ці ў пачатку 1521 г. Далей Віленскія сіноды збіраліся рэгулярна.

Працэс юрыдычнага афармлення зямельнай уласнасці Каталіцкага касцёла ў ВКЛ адбываўся пры актыўнай падтрымцы вярхоўнай улады дзяржавы. У адпаведнасці з прывілеем ад 17 лютага 1387 г. Віленская дыяцэзія атрымала шэраг валасцей і вёсак на тэрыторыі Беларусі і Літвы. У сярэдзіне XVI ст. уладанні біскупства ўключалі каля 300 вёсак (прыкладна 11,5 тыс. двароў, 60–80 тыс. прыгонных сялян) [13, с. 95–97].

З канца XIV ст. у ВКЛ актывізаваліся манаскія ордэны. Да сярэдзіны XVI ст. у ВКЛ дзейнічалі 8 каталіцкіх ордэнаў, 18 кляштароў у Віленскай дыяцэзіі, 7 — у Луцкай і 1 — у Кіеўскай. На беларускіх землях былі заснаваны кляштары францысканцаў (Ліда, Новагародак, Ашмяны, Пінск), бернардзінцаў (Гародня, Полацк), аўгусцінцаў (Быстрыца, Берасце).

Каталіцкая іерархія ў ВКЛ складалася з біскупаў, членаў капітула, ксяндзоў і іншых духоўных ураднікаў. Да сярэдзіны XV ст. віленскую кафедру займалі тры (або чатыры) палякі, адзін літовец і адзін — з інфлянцкага купецкага роду. У 1462–1569 гг. Віленскае біскупства ўзначальвалі

чатыры літоўцы, адзін паляк, адзін выхадзец з мяшчанскай сям’і, этнічнае паходжанне якога не высветлена [5, с. 494; 6, с. 233]. Большасць біскупаў паходзілі з сямей духавенства і шляхты, некалькі былі князямі, магнатамі, два вылучаліся роднасцю з велікакняжацкай сям’ёй. Падобныя працэсы адбіліся на складзе біскупаў іншых дыяцэзій ВКЛ.

Парафіяльная сетка ў ВКЛ складалася дзякуючы фундацыям вялікіх князёў літоўскіх, магнатаў і шляхты, духавенства. Дзейнасць духоўных устаноў была падмацавана заканадаўчымі актамі вярхоўнай улады дзяржавы, рымскіх пантыфікаў, прыватных асоб. Правы Каталіцкага касцёла сістэматычна пацвярджаліся ва ўсіх агульназемскіх прывілеях канца XIV – першай паловы XVI ст.

Пасля Крэўскай уніі 1385 г. польскі кароль і вялікі князь літоўскі Ягайла зацвердзіў прывілеі, якія фарміравалі статус Каталіцкага касцёла і правы яго вернікаў у ВКЛ. Сярод іх: грамата ад 20 лютага 1387 г., паставы Гарадзельскага сойма 1413 г. [3, с. 101–102, 115–118].

Падчас грамадзянскай вайны 1432–1439 гг. вялікі князь Жыгімонт Кейстуавіч (1432–1440), каб схіліць на свой бок праваслаўных, зацвердзіў у 1434 г. грамату, якая фактычна адмяніла палажэнні Гарадзельскага прывілея ў адносінах да іх. Канфесійная палітыка Казіміра IV (1440–1492) і яго пераемнікаў на прастоле характарызавалася рэлігійнай цярпімасцю.

Канчаткова кірункі дзяржаўнай палітыкі ў адносінах да вернікаў розных канфесій і духавенства былі вызначаны Статутамі ВКЛ 1529 і 1566 гг. Статут 1529 г. вызначаў і пацвярджаў усе правы і прывілеі «костелные, так латынскаго закону, яко и греческаго». Раўнапраўны падыход да абедзвюх канфесій падкрэсліваўся і ў другім Статуце ВКЛ 1566 г. Падрыхтоўцы Статута папярэднічала даравальная грамата Жыгімонта II Аўгуста ад 7 чэрвеня 1563 г., якая канчаткова ўраўноўвала ў правах праваслаўных, католікаў і пратэстантаў [3, с. 141–143].

Важным фактарам, які ўплываў на ўзаемаадносіны паміж свецкім грамадствам і духоўнай іерархіяй, праваслаўнай і каталіцкай, з’яўлялася права патранату (*jus patronatus*) — магчымасць удзелу свецкіх асоб у царкоўным будаўніцтве і забеспячэнні. Найбольш шырока выкарыстоўвалася ў межах ВКЛ адна з форм патранату — права падавання «хлябоў духоўных», аб’ектамі якога былі цэрквы і манастыры з іх маёмасцю.

З цягам часу, па меры перадачы гаспадарамі ВКЛ зямельных маёнткаў у прыватную ўласнасць, уладальнікі здабывалі і права падавання ў адносінах да цэркваў і манастыроў, якія знаходзіліся на іх землях. Згаданае права было пацверджана даравальнымі граматамі вялікіх князёў Аляксандра і Жыгімонта I у 1499 г. і 1511 г. [1, с. 190; 2, с. 82].

Асноўныя паўнамоцтвы патронаў у адносінах да духоўных устаноў былі наступныя: судовая ўлада і судовае прадстаўніцтва; права прызначэння на іерархічныя пасады; права вызначаць статуты царкоўным установам; матэрыяльнае забеспячэнне і кантроль за цэласнасцю царкоўнай маёмасці; права карыстання царкоўнай маёмасцю і даходамі з яе [7, с. 107; 11, с. 49]. Значныя магчымасці патронаў у адносінах да падапечных духоўных устаноў сталі глебай для злоўжыванняў.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Акты, относящиеся к истории Западной России: в 5 т. Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1846.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России: в 5 т. Т. 2. Санкт-Петербург: Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1848.
3. Белоруссия в эпоху феодализма: Сб. док. и материалов: в 3 т. Т. 1. Минск: Изд. АН БССР, 1959.
4. *Галенчанка Г.* Мітраполія Кіеўская і ўсяе Русі ў палітыцы вярхоўнай улады ВКЛ // *Гісторыя Беларусі*: у 6 т. Т. 2. Мінск: Экаперспектыва, 2008. С. 197–221.
5. *Галенчанка Г.* Развіццё царкоўна-рэлігійных адносін. Хрысціянскія цэрквы // *Гісторыя Беларусі*: у 6 т. Т. 2. Мінск: Экаперспектыва, 2008. С. 490–499.
6. *Галенчанка Г.* Хрышчэнне Літвы і арганізацыя каталіцкай царквы ў ВКЛ (канец XIV – пачатак XV ст.) // *Гісторыя Беларусі*: у 6 т. Т. 2. Мінск: Экаперспектыва, 2008. С. 222–240.
7. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Церковныя имущества в Юго-Западной России XVI века // *Архив Юго-Западной России*: в 8 ч. Ч. 8. Т. 4. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1907. С. 3–224.
8. *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Кііўська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000.
9. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви: в 12 т. Кн. 5. Т. 9. Москва: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996.
10. Русская историческая библиотека: в 33 т. Т. 6. Ч. 1. Санкт-Петербург: тип. Императорской Академии Наук, 1880.
11. *Шукан М. Г.* Правовое положение имущества православной церкви в Великом княжестве Литовском в конце XVI – первой половине XVII в.: дис. ... канд. юрид. наук. Минск, 2007.
12. *Mironowicz A.* Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2001.
13. *Ochmanski J.* Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie. Poznań: Druk. Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, 1972.